

ТРОЯН В.Г. – доцент, кандидат історичних наук
Державного вищого навчального закладу
«Української академії банківської справи
Національного банку України»

ВИПРОБУВАННЯ ПОЛОНОМ (ДО 70-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ)

Стаття розкриває маловідомі сторінки Великої Вітчизняної війни, пов'язані зі ставленням влади воюючих сторін до полону, перебування і утримання військовополонених.

Кожна переломна епоха підвищує інтерес суспільства до історії. При цьому загострюється проблема поглибленого вивчення минулого для сьогодення і майбутнього. Для нас із минулого найбільш важливою є ідея верховенства інтересів Вітчизни і відданості їй. Ніхто й ніколи не зможе виправдати дії, які не погоджені з цією головною ідеєю. Тому ще тільки на основі глибокої поваги до рідної землі народжувались, складались і будуть примножуватись загальнолюдські цінності. Дуже важливо не тільки здолати суб'єктивізм і догматизм у ставленні до минулого, але й відродити справедливість щодо тих людей, які проливали свою кров на полі бою, глибоко усвідомити зв'язок поколінь та їх не просту долю.

Це повною мірою стосується й історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років. Сьогодні як в Україні, так і за її межами дуже багато написано про минулу війну – найбільшу трагедію ХХ століття. Але далеко не про все, що було насправді, далеко не всі події історична література висвітлює у відповідності з фактами. Багато подій воєнного лихоліття історична наука в різні періоди – в роки самої війни, відразу після війни, в

роки волюнтаризму, в період застою – трактувала по-різному. Іншими словами – висвітлення воєнного періоду нашої історії найбільше вражено суб'єктивізмом і найменше перебудовано у відповідності з вимогами часу.

Історія полону до останнього часу залишалася "білою" сторінкою у літописі Другої світової війни. Переможені зберігали мовчання зі зрозумілих причин. Переможцям розкривати таємниці полону теж не хотілось, адже навіть через тридцять вісім років після завершення війни поняття "полон" не було внесено до радянського енциклопедичного словника, вперше виданого в СРСР у 1983 році Міністерством оборони Радянського Союзу.

Перед тим, як прослідкувати, якою була доля радянських та німецьких військовополонених, констатуємо таке: Сталін відмовився підписувати міжнародні конвенції стосовно радянських бійців і командирів, у той же час дотримувався їх вимог по відношенню до полонених ворожих армій. Зі свого боку гітлерівське керівництво завчасно вирішило позбавити радянських полонених будь-яких людських прав. Отже, виходило, що вони як з радянського, так і з нацистського боку опинились поза законом. Ця несправедливість боляче вразила ветеранів, які вижили і повернулися з фашистських концтаборів.

Гуманне ставлення до полонених і турбота про поранених вважалися частиною "цивілізованих" правил ведення бойових дій, які зафіксували Гаазька та Женевська конвенції. В першій чверті ХХ століття відповідні домовленості в основному виконувалися країнами, лише Друга світова війна, здавалось, відкинула людство до часів Середньовіччя.

Як відомо споконвіку, без вбитих, поранених, військовополонених війн не буває. Збройні сили Радянського Союзу під гусеницями німецьких танків по суті розділилися. Якщо кількість загиблих в боях на початку війни складало сотні тисяч, то чисельність військовополонених була на багато більшою і становила 3,5 млн. чоловік[1].

Зломленим, беззбройним, часто пораненим окупанти відразу давали зрозуміти, що вони "ніхто" і життя їх нічого не варті. До речі, подібне ставлення, але вже до своїх, було у Сталіна та його полководців: «Потрапили в оточення – викручуйтесь самі, як знаєте», – ось якою «логікою» вони керувалися [1]. Ще на початку німецького вторгнення Гітлер наголошував, що вермахту (збройні сили фашистської Німеччини) в СРСР доведеться зіткнутися з фанатичним ворогом. А розповсюджена у військах листівка «Чи знаєте ви свого ворога?» стверджувала, що радянський військовослужбовець є істота нижчої раси, недолюдок, а відтак жорстокий і підступний. Ці тези знайшли відображення у цілій низці наказів, згідно з якими німецькі солдати мали право стратити полоненого за найменшу провину [2]. Особлива низка наказів передбачала знищення військовополонених, якщо вони були євреями, циганами, комісарами. Так, 6 червня 1941 року за шістьнадцять днів до нападу на Радянський Союз був виданий «Наказ про комісарів». У наказі підкреслювалось: «Ці комісари не є солдатами і тому на них не розповсюджується положення про військовополонених. Для вирішення питання «винен або не винен» особиста думка німецького офіцера вважається більш важливою, ніж той факт, що провина його не може бути доведена» [4].

Євреїв або циган, як правило, виділяли по антропологічним ознакам. Комісарів – по червоній зірці на рукаві, або по більш довшій, ніж у солдатів, зачісці. Але ні один із цих способів не був ідеальним, тому що червоні зірки на рукавах, крім політруків, мали військові музиканти, артисти, журналісти.

І все ж середньостатистичний військовополонений мав набагато більше шансів померти від голоду, ніж від кулі. Наприклад, норма «обіду» складала: один качан капусти на двадцять чоловік, один буряк і один качан кукурудзи на шість чоловік (в сирому вигляді). А ще інколи видавали «хліб» під назвою «Руський»: 50% житнього борошна, 20% буряка, 20%

паперу, 10% соломи [1]. На ґрунті голодувань люди божеволіли, їли щурів, вдавалися до трупоїдства.

У чисельних таборах полонених тримали голодних, напівголих, не дивлячись на морози (25-35 градусів), в неопалювальних дощатих будівлях-сараях. Полонені вмирили і замерзали десятками тисяч. Так, у місті Біла, Церква на Київщині нацисти влаштували табір для військовополонених, зігнавши туди близько 5 тисяч осіб. З серпня 1941 року по лютий 1942 року померло 4,5 тис. людей. У передмісті Білої Церкви – Олександрії – знаходилося ще два табори, в яких утримувалося близько 50 тис. осіб, з яких майже 30 тис. загинуло [3]. У початковий період Великої Вітчизняної війни деяку частину військовополонених, мешканців республік Прибалтики і України, окупанти звільнили з економічних причин: на окупованій території виникла потреба в робочій силі. Саме на них покладались завдання забезпечення продовольством армії і населення Німеччини. Згідно з німецькою статистикою з червня 1941 року до кінця січня 1942 року було звільнено 280 тис. чоловік [3]. Біля мільйона військовополонених працювали у промисловості та сільському господарстві рейху.

Порівняно непогано утримувалися вищі офіцери Червоної Армії, багато з яких перебували в спеціальних таборах і навіть могли розраховувати на якісне медичне обслуговування. В будь-якому випадку відсоток загиблих серед представників цього контингенту був набагато нижчим, ніж серед солдат і сержантів, а також молодших і старших офіцерів: із 67 радянських генералів, які потрапили в полон, 41 повернувся додому, 4 були страчені як «власівці», ще двоє отримали смертні вироки заочно як зрадники Батьківщини, а 20 чоловік загинули в фашистських концтаборах [2].

Близько двохсот тисяч радянських військовополонених зуміли втекти з полону і продовжили боротьбу проти гітлерівців у партизанських загонах. Приблизно така ж кількість записалася в різноманітні національні

формування (татарські, туркестанські, грузинські, латишські, литовські, естонські...), які повинні були звільнити свої народи від більшовизму. Сто тисяч проходили службу у вермахті, воювали у бойових порядках німецьких військ проти співвітчизників і західних союзників (Російська визвольна армія під командуванням генерала Власова, 29 гренадерська під командуванням Камінського, 14 дивізія СС «Галичина», дивізія Суми, батальйони «Нахтігаль» і «Роланд» на початку війни)[3].

Воюючи на боці рейху, більшість із них керувалися не ідеологічними чинниками, а бажанням вижити. Тому надійність «східних формувань» була низькою, і часто цілі з'єднання переходили на бік Червоної Армії.

Після звільнення з ворожого полону всі радянські військовослужбовці відправлялися до фільтраційно-перевірочних таборів (їх тільки в розташуванні I-IV Українських та I-II Білоруського фронтів було 100) [1]. Мета – здійснити «державну перевірку» військовополонених. Цей захід покладався на органи контррозвідки («Смерш»). Переважна частина громадян Радянського Союзу повернулася на Батьківщину. Понад 20 тис. українців у західних окупаційних зонах відмовились повертатися до Союзу РСР. Ця категорія людей («переміщені особи», «остарбайтери», біженці) або зненавиділи радянську владу, або співпрацювали з окупантами [3].

Нагадаю, що парадокс ситуації полягав у тому, що Сталін, не дотримуючись чинного міжнародного права стосовно радянських військовополонених у рейху, виконував норми цього права щодо німецьких полонених у Радянському Союзі.

З початку Великої Вітчизняної війни і до 1949 року в радянському полоні перебувало 4,1 млн. солдатів і офіцерів (японців, румунів, угорців, італійців, словаків, хорватів...) і в тому числі 2,5 млн. німецьких військовослужбовців. Німецькі дослідники вважають, що в радянських таборах померло до одного мільйона їх співвітчизників. Російські історики зменшують цю кількість у два, а то і в три рази.

На першому етапі війни, коли стратегічна ініціатива була на боці вермахту, німецькі полонені були великою рідкістю. До кінця 1941 року їх кількість складала близько 9 тисяч (приблизно в 350 разів менше, ніж кількість червоноармійців, захоплених у цей час у полон ворогом). І ставлення них з боку як радянських бійців, так і мирного населення ще не було ворожим. У цих умовах, звичайно, морити голодом живі трофеї ніхто не збирався. На день німецький військовополонений отримував: хліба житнього – 600 гр., овочів, картоплі – 500 гр., м'яса та жирів – 93 гр., крупи – 80 гр., макаронів – 10 гр., риби – 120 гр., масла – 20 гр. Крім цього, один раз на місяць – 5 пачок махорки і 5 коробків сірників[1;2]. На своєчасність отримання цих продуктів не впливало навіть те, що полонені висловлювали впевненість у швидкому звільненні та повній перемозі німецької зброї.

Але коли на кінець 1941 року була повністю окупована Україна – це дуже вплинуло на продовольче становище Радянського Союзу. В умовах, коли харчів не вистачало навіть бійцям, які воювали на фронті, годувати добре полонених, звичайно, не хотілося. Тим більше, ставлення до німців змінилося на гірше у зв'язку з поразками Червоної Армії та повідомленнями про злочини фашистів. Полонених почали залучати до праці і зменшили норму харчування. Як наслідок – різко зросла смертність військовополонених.

Але більш драматичні події відбулися у лютому 1943 року, коли під Сталінградом потрапили у полон залишки шостої німецької армії Ф.Паулюса: 90 тис. солдат та офіцерів та 22 німецьких генералів на чолі з фельдмаршалом. До речі, в тридцятирічній війні 1618-1648 р.р. Німеччина втратила 300 тис. чоловік⁵ (в Сталінграді була знищена 330-тисячна армія вермахта).

Заради правди скажемо, що з радянського боку ніхто не збирався цілеспрямовано знищити ворога, який потрапив у полон. Але ніхто, здавалосьь, не подумав над тим, чим їх годувати і де розташовувати. Більше

всього поталанило німецьким генералам, які потрапили під захист відповідних органів. А ось долі простих солдат і офіцерів не позаздриш. До літа 1943 року третина полонених померла, третина шпиталізована і ще третина була відправлена в інші табори СРСР (всього на території Радянського Союзу було створено 2500 таборів для військовополонених).

Маловідомо, але був один елітний табір для військовополонених, в якому німці почували себе як вдома. Цей табір за номером 27 був розташований у Красногорську Московської області. Білою вороною виділявся він на фоні архіпелагу. Він вважався зразково-показним табором полонених і безпосередньо підпорядковувався Москві, репресивному відомству Лаврентія Берія. За що ж йому така висока честь?

Справа у тому, що в таборі №27 активно йшла підготовка до створення національного комітету "Вільна Німеччина", який публічно повинен був виступити за припинення війни проти Гітлера. Комітет вигадали німецькі комуністи, які проживали в СРСР як емігранти, і працівники 7 відділу (спецпропаганда) головного політичного управління Радянської Армії та Військово-Морського Флоту. Крім цього, в 1943 році у Красногорську була відкрита школа німецьких антифашистів, в яку приймали військовополонених. Випускників цієї школи відправляли в інші табори для проведення пропаганди або на фронт, де з радянських окопів агітували здаватися в полон. У межах національного комітету "Вільна Німеччина" діяв також створений у вересні 1943 року "Союз німецьких офіцерів".

Табір у Красногорську відрізнявся від інших таборів і нормами харчування. Зрозуміло, у голодні воєнні роки країна не могла якісно годувати полонених. Але вже у 1945 році були затверджені підвищені норми харчування. Вони передбачали отримання 60 гр. хліба на добу, 150 гр. м'яса, 100 гр. риби, 90 гр. крупи, 600 гр. картоплі, 300 гр. овочів солоних і свіжих. Передбачався також чай, цукор, мило, тютюн [6].

Восени 1945 року до Красногорська почали поступати полонені японці. Через деякий час з'ясувалося, що радянська їжа не підходить для самурайських шлунків. Тому для них розробили спецменю: білий хліб – 300 гр., рису – 300 гр., овочів – 600 гр. (як правило, морква і цибуля), риби – 150 гр. [6]. Табірна «обслуга» тільки облизувалася на такі харчі.

Взагалі через Красногорськ пройшло 50 тис. чоловік, у тому числі еліта німецького полону -170 гітлерівських генералів.

Дорога додому для них виявилася довгою, для більшості час звільнення настав у 1949 році, після утворення Німецької Демократичної Республіки. А ось більше 6 тисяч, засуджених за військові злочини, залишалися в СРСР до 1955 року. І лише після візиту канцлера Федеративної Республіки Німеччина Аденауера ті, хто не вмер у таборах, отримали амністію. Доля їх склалася по-різному: хтось продовжив службу в бундесвері, хтось пішов у бізнес, хтось розпочав писати мемуари.

Таким чином, осмислення Другої світової та Великої Вітчизняної воєн як рубіжної події в історії світу і України є першочерговим завданням дослідників. Але таке осмислення повинно бути спрямоване на здобуття необхідних і актуальних уроків історії. Пам'ятаємо відомий афоризм: «Історія – не вчителька, а наглядка... Вона нічого не вчить, а лише карає за незнання уроків».

Наше покоління має спокутувати свою безпам'ятність і незнання (хай навіть і незумисне) всієї правди про минуле.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Коваль, М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняних війнах (1939-1945) [Текст] / М. В. Коваль. – К.: Альтернатива, 1999. – 336 с.
2. Секретні матеріали ХХ століття // Міжнародна газета. – 2005. – №6. – 31с.

3.Федір Пігідо-Правобережний «Велика Вітчизняна війна» [Текст] / Федір Пігідо-Правобережний – К.: Смолоскип, 2002. – 287 с.

4. Der zweite Weltkrieg. Dokumente. Militärverlag der DDR Berlin. 1972. – 213s.

5.ЦАМОРФ.-Ф-32.0П. 11302. – спр.112. – С.269.

6. У вічності в полоні // Таємниці минулого. – К: Видавнича група "Сьогодні Мультимедія". – 2010. – № 24. – 38 с.

В.Г. Троян.

Испытание пленом (к 70-летию начала Великой Отечественной войны)

Статья раскрывает малоизвестные страницы Великой Отечественной войны, связанные с отношением власти воюющих стран к плену, а также условия содержания военнопленных.

V.G. Troian.

Test of captivity (the 70 th anniversary of the Great Patriotic War)

The article reveals little-known pages of the Great Patriotic War, associated with the attitude of the authorities of the warring countries to the captives, as well as conditions of detention of prisoners of war.

Отримано 25.05.2011